

ЖЕНИ И ИКОНОМИКА: РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ЕДНО ОПИСАНИЕ В ГЕΩΠΟΝΙΚΑ И СТЕНОПИС ОТ ЗЕМЕНСКИЯ МАНАСТИР

Теодора Георгиева

WOMEN AND ECONOMY: REFLECTIONS ON A DESCRIPTION IN ΓΕΩΠΟΝΙΚΑ AND A FRESCO FROM THE ZEMEN MONASTERY

Teodora Georgieva

Abstract: *This study aims to present the social demands on women, the moral considerations that determined their participation in the economy and the production process in the Middle Ages. The starting point for the reflections on this topic are two different types of evidence. The first description is contained in the Byzantine agricultural handbook , ‘Geoponica‘ (Γεωπονικά), compiled in the 10th century. The second source of information is a fourteenth-century fresco from the Zemen monastery of , ‘St. John the Theologian‘. Despite the diversity of the two accounts, they appear to have a similar discourse, and that is about women and their role in the economic life of the medieval Balkans.*

As a consequence of the strict notions of the role of women, restrictions on the participation of female in agricultural activities have arisen. , ‘Geoponica‘ alludes to ritual purity, especially in relation to nutrition and agriculture, and the risk of women , ‘contaminating‘ the produce. This means that medieval society had a marginal attitude towards women. The fresco from Zemen monastery also suggest the idea of women’s place. The traditional understanding of a woman’s role extended mainly to the home – one of her main activities being spinning and weaving, which were loaded with positive symbolic connotations, in contrast to blacksmithing.

Despite the demands of medieval society, evidence from the , ‘Geoponica‘ and the Zemen monastery mural show that women (albeit with a secondary role) participated in various socio-economic activities, including agriculture and craft production (blacksmithing). But this participation was accompanied by a moral and social norm.

Keywords: *Middle Ages, Balkan society, women, agrarian activity, craftsmanship.*

Отличителна характеристика на средновековния свят е своеобразният синкретизъм между идеология и символика всред обозримите политически и социално-икономически процеси. От едната страна виждаме религиозно-нравствените норми и моралните постулати, обуславящи колективната менталност. От другата страна стоят обективните промени в политико-общественото устройство.

Настоящото изследване има за цел да проследи абстрактното и прагматичното възприятие на стопанската активност. И по-конкретно да очертае обществените изисквания към жената, нравствените съображения, обуславящи участието ѝ в икономиката и производствения процес. Отправна точка в разсъжденията по тази тема ще бъдат две доста различни по типология сведения. Става дума за византийския земеделски наръчник „Геоπονικά“¹, съставен през X в., и за един стенопис от XIV в., а именно от Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“². Въпреки разнolikостта на двете сведения, те ни насочват към обща проблематика. Това е темата за жената и ролята ѝ в стопанския живот на средновековните Балкани.

В средновековното общество (в това число и балканското) се откриват социално-икономически диференциации. Жените често са ограничавани в различни аспекти от стопанския живот, включително спрямо земеделската, занаятчийската и особено търговската

дейност. Отчасти те попадали в една маргинална позиция и заемали второстепенна роля в производството – и в селскостопанското, и в занаятчийското. Именно това ще проследим на база описанията в „Геопоника“ и стенописа от Земенския манастир.

Аксиома е, че земеделската дейност е сред водещите селскостопански отрасли през Средновековието. Разглеждаме едни аграрни общества, каквото е и българското. Повече данни се отнасят за ромейската държава, но е напълно резонно да приложим сравнителен метод и по аналогия да реконструираме колективното възприятие към дадена стопанска дейност в българското общество. В настоящото изследване не е предвидено да се разгледа въпросът за участието на жените в търговията. Вниманието ще бъде насочено към участието им в земеделието и занаятчийското производство (в конкретния случай – в ковашката дейност). На база описанието в „Геоπονικά“ и стенописа от Земен ще се опитаме да очертаем нравствените изисквания спрямо жената, социално-икономическите ѝ функции и действителното ѝ участие в стопанския живот.

Своеобразен наръчник за селскостопанските производители се явява „Геоπονικά“. В него се съдържат сведения за отглеждането на различни култури, допълвайки информацията за хранителните навици на византийското общество. В „Геопоника“ са описани най-благоприятните месеци за засяване на отделни видове растения и тяхното отглеждане. Сред тях откриваме и едно предупреждение, кореспондиращо с отношението към жените в средновековното общество.

Указано е в определени периоди лица от женски пол да не влизат в насаждения със зеленчуци, поради неблагоприятния ефект върху реколтата и опасността растението да стане горчиво (Owen 1806: 117). Няколко извода можем да направим на база това сведение.

¹ „Геоπονικά“ представлява наръчник за селскостопанските производители. Наративът е компилация от натрупаното емпирично познание за отглеждането на различни земеделски култури. Съставен е при управлението на византийския император Константин VII (913 – 959), между 944 – 959 г. Наръчникът е познат от над 50 преписа. Преведен е на арабски, сирийски и арменски. А през 1157 г. и на латински. Този превод е направен от Бургундио от Пиза, който включва само частта, засягаща лозарството (Kazhdan 1991: 834; Littlewood, Maguire, Wolschke – Bulmahn 2002: 159).

² Подробно изследване на стенописите в Земенския манастир прави Лиляна Мавродинова – вж. Мавродинова 1980; Мавродинова 2005.

Първо, за частичната маргиналност спрямо жените („не позволявайте в определени периоди лица от женски пол...“ (Owen 1806: 117)). Второ, за възприятието на женския образ в контекста на грижата за прехраната и качеството на реколтата („... това се отразява неблагоприятно на реколтата“ (Owen 1806: 117)). И трето, за обективната оценка на женския труд в земеделската дейност.

Оказва се, че жените попадали в полумаргинална позиция и често заемали второстепенна роля в производството. Всъщност стопанската активност на жената е асоциирана с пространството на дома. Най-често заниманието на жените е свързано с предене и тъкане, с направата на облекло за членовете на семейството, което също е натоварено със символно значение (Garland 1988: 361; Kalavrezou, Laiou 2002: 139 – 147; Laiou, Morisson 2007: 18; Nasaina 2018: 32).

В резултат на социалните норми и строгите представи за ролята на жената произтичат и определени забрани за участието ѝ в земеделската дейност. Тук се явява идеята за ритуалната чистота – особено във връзка с храненето и земеделието – и опасността жените да „замърсят“ продукцията. Идеята за ритуална чистота, в контекста на храненето, е особено строга спрямо жените от друга вяра. Осъждало се е споделянето на трапеза с жена езичник (Найденова 2018: 14). Подобна санкция била валидна и за жените, изповядващи юдаизъм. Храната и храненето – от снабдяването със суровини до консумацията – е строго регламентиран процес, включващ отделни признаци на маргиналност в обществото. От една страна, имаме правила/забрани на база религиозен признак, а от друга страна – забелязваме полова диференциация (Baumgarten 2008: 213, 222 – 223).

В тясна корелация с това е колективният светоглед спрямо гадаенето за качеството на реколтата и грижата за прехраната. Такъв е и случаят със сведението в „Геопоника“. Т.е. в наратива е възприета идеята за ритуалност

и чистота, особено във връзка с храненето, което включва и процеса на добиване на отделните суровини. Но в земеделския наръчник е уточнено, че на жените е забранено да влизат в насажденията само в определени периоди. Оказва се, че маргиналността приема различни форми в средновековния разказ³. В някои случаи жените попадат временно в маргиналната група, например при бременност (Baumgarten 2008: 223; Найденова 2021: 283 – 284).

Всички тези правила не са поставяни в юридическа рамка. На законово ниво няма изрични забрани за участието на жени в стопанската дейност. Но установените порядки отчасти регулирали икономическия живот, обусловен от социално-религиозни норми, народно възприятие, а и суеверия.

Обективно погледнато, жената е участвала в сезонната земеделска дейност, но с помощни функции. В „Геопоника“ е указано да се избират предимно лица от мъжки пол в селскостопанската дейност, поради по-добрите им физически качества (Owen 1805: 35). В резултат на това като обществена норма се оформило мъжът да отговаря за стопанисването на поземленото имущество (Георгиева 2011: 243, 248), докато за жената оставало пространството на дома и грижата за семейството⁴ (Laiou 1992: 3 – 5; Laiou 2016: 261 – 262; Nasaina 2018: 31).

³ По-специфичното отношение спрямо жените се отнася и за манастирското пространство, с по-строги правила на поведение и по-стриктно съблюдаване – „не, защото ги мразим [жените]... а, защото се опасяваме от вреда от тяхна страна... в случай, че са причина по-скоро за зло, отколкото за добро...“ (Rule of John for the Monastery of St. John the Forerunner of Phoberos, trans. Robert Jordan) (Thomas, Hero 2000: 937). Сходно е и в сръбските хрисовули (Новаковић, 1912: 763). В друг текст пък е направена препратка към Адам и Ева – „поради завистта на дявола и слабостта/неопитността на жената...“ (Thomas, Hero 2000: 1398).

⁴ И все пак, оценката за ролята на жената в икономическия живот и реалните възможности за участие в селскостопанските и производствените дейности са

Жените не са възприемани като водеща фигура в селскостопанското производство. По-скоро участвали със спомагателни функции⁵, в резултат на физическите им характеристики. Успоредно с това средновековното общество установява правила и забрани, базирани на символното възприятие на техния образ.

Ако обърнем поглед към библейския архетип⁶ ще видим Адам, който обработва земята (Битие 3:23), и Каин като земеделец (Битие 4:2). Докато Ева е изобразявана с хурка и вретено – препратка към майчинството и символната натовареност на преденето като метафора за съзидание (Haland 2004: 172).

Другият аспект от темата допълва представата за жената в средновековната икономика. Става въпрос за един стенопис от Земенския манастир, а именно за сцената „Изковаване гвоздеите на Разпятието“. Вниманието ще се спре върху изобразените ковачи. На преден план са изографисани двама мъже, облечени в къси туники, седнали около пещ. На втори план, в средната част на сцената, е поставена наковалня. В лявата част е показан голобрад ковач, който с клещи държи гвоздей върху наковалнята, а в дясната част е изобразена жена. За женския образ се съди по прибраната с панделка коса и кройката на дългата дреха (Мавродинова 1980: 86; Мавродинова 2005: 74 – 75, 80 – 81).

Тази иконографска композиция е позната също от френски и английски ръкописи от края на XIII и началото на XIV в. Вероятно първоизточникът на подобни сцени е визан-

преимуществено за Средновековието, ако направим съпоставка с Античността (Blamires 1997: 34 – 35).

⁵ Този образ на жената и социално-икономическата ѝ функция, простираща се в рамките на домакинството, се характеризира с устойчивост. Това се доказва от описанията на пътешествениците, преминали през българските земи в периода под османска власт (Георгиева 2011: 238 – 239).

⁶ Както и в творчеството на Св. Йоан Златоуст – Roth, Anderson 1986: 17 – 18.

тийското изкуство, и то преди иконоборството (Мавродинова 1980: 87). В Холкхемската библия от XIV в. ясно се откроява женският образ (Brown 2007), който присъства и в Земенския манастир. Явно миниатюрите от английските и френските ръкописи, и стенописът от Земен са повлияни от един по-късен наратив, тъй като сведения за гвоздеите има след откриването им от Константин и Елена (Мавродинова 1980: 88 – 89).

Разказва се за евреин, който потърсил някой да изкове гвоздеите за Разпятието. Обърнал се към един ковач. Той отказал с оправданието, че ръката го боли. Но жената на ковача се съгласила да изпълни поръчката. Прави впечатление, че в различните версии на този разказ броят на ковачите варира, но жената, която кове гвоздеите, винаги присъства (Мавродинова 1980: 88 – 89). Това отново ни връща към образа на жената в средновековното общество олицетворяваща доброто, но и разглеждана като проводник на злото и изкушението.

Конкретно за стенописа от Земен е изказана хипотеза, която обаче не намира достатъчна аргументация. Твърди се, че изборът на тази сцена е насочен срещу втората съпруга на българския цар Йоан Александър (1331 – 1371) – Теодора II, която е от еврейски произход (Мавродинова 1980: 88 – 89). Тъй като в разказа се говори за евреин, потърсил услугите на ковач, това следва да се разгледа като аргумент към предположението. Но хипотезата, че изборът на сцената е насочен срещу българската царица, е по-скоро пресилена. Няма явни индикации за подобни догадки. Стенописът е базиран на византийска легенда и следва установена традиция в иконографията.

В контекста на разглежданата тема от стенописа можем да извлечем няколко извода за мястото на жената в социално-икономическия живот. Тук имаме едно наслагване на маргиналното в образа на жената. От една страна, говорим за жена ковач/занаятчия (и то в сце-

ната Изковаване на гвоздеите на Разпятието). От друга страна, за жена еврейка. В случая ще се концентрираме върху първия образ.

Жена да се занимаваща с металообработване е нестандартно за средновековното общество. Това е занаят, изискващ най-малкото физическа сила и, обективно погледнато, е трудно жена да се справи с подобна дейност. Традиционно обработката на метали е доминирана от мъжете, докато за жените остават занаятите предене и тъкане (Георгиева 2011: 241 – 242).

Като цяло търговията и занаятите, особено тези изискващи физически труд, са извършвани главно от мъжете. Но към обективната оценка се прибавя символното възприятие на ковашката дейност⁷ и то практикувана от представител на женския пол. Забелязва се идеологическо противопоставяне⁸. А като константа остава социалната норма спрямо жените и занаятчийско-търговското пространство – острото осъждане на стопанските дейности извън дома (Laiou 2016: 263).

За пределите на българската държава е трудно да намерим пространни сведения по този въпрос. Резонна изглежда аналогията с византийската колективна менталност. Като тук можем да привлечем и данните в хрисовулите – за фискалните задължения, изразяващи се в доставки на продукти от занаятчийската дейност, в полза на манастирски стопанства. В българските грамоти подобни сведения липсват, но в сръбските документи откриваме данни за конкретни занаяти. А в някои грамоти поименно са изброени занаятчийски, откъдето можем да извлечем информация за пола на лицата, упражняващи конкретен занаят.

В документа, издаден от Стефан II Урош Милутин (1282 – 1321) за манастира в Бан-

ска, са изброени ковачи, златари, дърводелци, шивачи, седлари, грънчари (Новаковић 1912: 628). В грамота за Дечанския манастир от 1330 г. са отбелязани ковачи, златари, шивачи. В хрисовула за манастира „Св. Архангели“, Призрен (1348 г.), са засвидетелствани седмина шивачи, шестима обуцари, трима ковачи. В същия документ се отбелязват един тъкач и един кожухар (Новаковић 1912: 684).

Прави впечатление по-честото изброяване на шивачи като категория занаятчийски производители и по-рядкото упоменаване на предачи и тъкачи, което може да служи като податка за диференциация между практикуването на конкретни занаяти в домашни условия и развитието им в професионално занимание, а оттук за участието на жените в производството. По-голямата част от производителите, като професионална категория население, са мъже. Изглежда, че и тук жените попадали в маргинална позиция и често заемали второстепенна роля в занаятчийското производство (Schaus 2006: 238).

И все пак, двете сведения – от „Геопоника“ и стенописа от Земенския манастир – ни подсказват, че жените, макар и с второстепенна роля, са участвали в различни социално-икономически дейности, включително в земеделието и занаятчийското производство (ковашката дейност). Но това участие било придружено с нравствена и обществена норма.

В резултат на строгите представи за ролята на жената произтичат ограничения за участието ѝ в земеделската дейност. В „Геопоника“ се загатва за ритуалната чистота, особено във връзка с храненето и земеделието, и за опасността жена да „замърси“ продукцията. Това означава, че средновековното общество има маргинално отношение към жените (поне в определени моменти). На битово ниво обществото придава на женския образ отрицателни значения, обвързвайки тяхното присъствие с качеството на реколтата.

⁷ За повече информация за металообработването като занаят вж. Rhoby 2019: 9 – 21. А за градската икономика вж. Bennett, Karras 2013.

⁸ Има изключения, разбира се. Сведения за това откриваме у Михаил Псел за празника „Агата“ (Laiou 1986: 118 – 120).

Със стенописа от Земен също се внушава идеята за мястото на жената. Или по-точно – с какво не трябва да се занимават лицата от женски пол. Тези общностни изисквания обаче не намират изява в юридическите паметници. Липсват изрични забрани за участието на жени в конкретни стопански дейности.

И тук отново се връщаме към отличителната характеристика на средновековния свят – симфонията между идеология и символика в рамките на обозримите политически и социално-икономически процеси. В крайна сметка, обществените изисквания към жената ли предопределят участието ѝ в икономиката, или въпреки колективните норми тя е намерила своето място в стопанския живот?

Традиционното разбиране за ролята на жената се простирало главно до дома – от тук произтичат и едни от основните ѝ занимания – преденето и тъкането, натоварени с положителна символна конотация, за разлика от ковашката дейност. Реалният дискурс гравитира около домашното пространство – жената, която отговаря за дома, с второстепенна роля в производството и осигуряването на прехраната. Наред с това поставяме поверията и предразсъдъците, доловими в наративите (от земеделския наръчник „Геопоника“ до разказите на пътешествениците през османския период). Символиката в стенописите също ни показва, макар и през друга призма, социално-икономическата роля на жената от средновековните Балкани. Жената, която може да олицетворява доброто, съзиданието, но може и да навреди на цялата общност – на прехраната, на реколтата. Едно общество, което е конструирало своя свят от символи и знаци, правила и забрани, преплетени в абстрактното и прагматичното.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Георгиева 2011:** С. Георгиева. *Жената в Българското средновековие*. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство, 2011. [S. Georgieva. *Zhenata v Balgarskoto srednovekovie*. Plovdiv: Fondatsia Balgarsko istoricheskoto nasledstvo, 2011].
- Мавродинова 1980:** Л. Мавродинова. *Земенската църква. История, архитектура, живопис*. София: Български художник, 1980. [L. Mavrodinova. *Zemenskata tsarkva. Istoria, arhitektura, zhivopis*. Sofia: Balgarski hudozhnik, 1980].
- Мавродинова 2005:** Л. Мавродинова. *Иконография на дванадесетте големи църковни празника в средновековната стенна живопис в България (IX – XIV в.)*. София: БАН, Кирило-Методиевски научен център, 2005. [L. Mavrodinova. *Ikongrafia na dvanadesette golemi tsarkovni praznika v srednovekovnata stenna zhivopis v Bulgaria (IX–XIV v.)*. Sofia: BAN, Kirilo-Metodievski nauchen tsentar, 2005].
- Найденкова 2018:** Д. Найденкова. Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. *Българска етнология*, 4, 2018, 400 – 421. [D. Naydenova. Hranata i hraneneto v srednovekovnite slavyanski penitentsialni tekstove. *Balgarska etnologia*, 4, 2018, 400 – 421].
- Найденкова 2021:** Д. Найденкова. Извън границите на средновековното общество. *Старобългарска литература*, 63 – 64, 2021, 279 – 301. [D. Naydenova. Izvan granitsite na srednovekovnoto obshtestvo. *Starobalgarska literatura*, 63 – 64, 2021, 279 – 301].
- Новаковић 1912:** Ст. Новаковић. *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државној штампарији Краљевине Србије, 1912. [St. Novakoviћ. *Zakonski spomenitsi srpskih drzhava srednjeg veka*. Beograd: Drzhavnoj shtampariji Kraljevine Srbije, 1912].
- Baumgarten 2008:** El. Baumgarten. ‘A separate people?’ Some directions for comparative research on medieval women. – *Journal of Medieval History*, 34, 2008, 212 – 228.
- Bennett, Karras 2013:** J. M. Bennett, R. M. Karras (eds.). *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Blamires 1997:** Al. Blamires. *The Case for Women in Medieval Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Brown 2007:** M. P. Brown. *The Holkham Bible Picture Book: A Facsimile*. UK: British Library Publishing Division, 2007.
- Garland 1988:** L. Garland. The Life and Ideology of Byzantine Women: A further note on conventions of behavior and social reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources. – *Byzantium*, 58, 1988, 2, 361 – 393.
- Haland 2004:** E. J. Haland. Athena’s Peplos: Weaving as a Core Female Activity in Ancient and Modern Greece. – *Cosmos: The journal of the Traditional Cosmology Society*, 20, 2004, 155 – 182.
- Kalavrezou, Laiou 2002:** I. Kalavrezou, A. E. Laiou (eds.). *Byzantine Women and Their World*. UK: Yale University Press, 2002.
- Kazhdan 1991:** Al. P. Kazhdan. *The Oxford dictionary of Byzantium. Vol. II*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Laiou 1986:** A. E. Laiou, The Festival of ‘Agathe’: Comments on the Life of Constantinopolitan Women. – In: *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos. I*. Athens, 111 – 120.
- Laiou 1992:** A. E. Laiou. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. UK: Routledge, 1992.
- Laiou 2016:** A. E. Laiou. *Women, Family and Society in Byzantium. Variorum collected studies series*. UK: Routledge, 2016.

- Laiou, Morriison 2007:** A. E. Laiou, C. Morriison. *The Byzantine Economy*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Littlewood, Maguire, Wolschke – Bulmahn 2002:** A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke – Bulmahn (eds.). *Byzantine Garden Culture*. USA: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.
- Nasaina 2018:** M. Nasaina. Woman's Position in Byzantine Society. – *Open Journal for Studies in History*, 1, 2018, 1, 29 – 38.
- Owen 1805:** Γεωπονικά. Agricultural pursuits, translated from the Greek, by the Rev. T. Owen. Vol. I, London, 1805.
- Owen 1806:** Γεωπονικά. Agricultural pursuits, translated from the Greek, by the Rev. T. Owen. Vol. II, London, 1806.
- Rhoby 2019:** A. Rhoby, Gold, Goldsmiths and Goldsmithing in Byzantium. – In: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries)*. Antje Bosseimann-Ruickbie (ed.), 2019, 9 – 21.
- Roth, Anderson 1986:** St. John Chrysostom. *On Marriage and Family Life*. Trans. Catherine P. Roth, David Anderson. USA: St. Vladimir's Seminary Press, 1986.
- Schaus 2006:** M. Schaus (ed.). *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*. USA: Routledge, 2006.
- Thomas, Hero 2000:** J. Thomas, A. C. Hero (eds.). *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. USA: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, 2000.

Хон. ас. д-р Теодора Георгиева

Пловдивски университет

„Паисий Хилендарски“

tedi.krasimirova@abv.bg